

ВИДОТВОРЕННЯ У СИСТЕМІ ДІЄСЛІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЗВУКОВОГО ВИЯВУ

У статті досліджено питання про значення спостереження над дієсловом при вивченні української мови, виділено основні аспекти дослідження перфективації дієслів у сучасній українській мові. Схарактеризовано видові особливості дієслів лексико-семантичної групи зі значенням звучання. Описано параметри перфективації дієслів, які називають дії, що виражають мимовільні й активно створювані кимось або чимось звуки. Обґрунтування підтверджено прикладами.

Ключові слова: дієслова лексико-семантичної групи із значенням звучання, дієслова лексико-семантичної групи із значенням звукового вияву, вербальні дієслова, вербальні одновидові дієслова, видові особливості, перфективація.

В статье описан вопрос о значении наблюдения над глаголом при изучении украинского языка, выделены основные аспекты изучения перфективации глаголов в современном украинском языке. Охарактеризовано видовые особенности глаголов лексико-семантической группы со значением звучания. Описано параметры перфективации глаголов, которые называют действия, что выражают мимовольные и активно изданные кем-то или чем-то звуки. Выводы подтверждены примерами.

Ключевые слова: глаголы лексико-семантической группы со значением звучания, глаголы лексико-семантической группы со значением звукового проявления, вербальные глаголы, вербальные одновидовые глаголы, видовые особенности, перфективация.

The article studies the importance of observing the verb in learning the Ukrainian language, and emphasizes the main aspects in the study of verbal perfectivation within the modern Ukrainian language. The authors characterize aspectual peculiarities of verbs belonging to the lexico-semantic group that denotes sounding. They also describe parameters of verbal perfectivation for verbs denominating action that denote sounds involuntary or actively uttered by someone or something. Such grounding of the issue is supported by numerous examples.

Key words: verbs belonging to the lexico-semantic group that denotes sounding, verbs belonging to the lexico-semantic group that denotes vocality, vocal verbs, aspectual peculiarities, perfectivation.

Розвиток сучасної мовознавчої науки ставить проблему видоутворення в системі дієслів у розряд актуальних проблем сьогодення.

Визначальним є те, що за відношенням до категорії виду дієслова поділяються на одновидові, парновидові та двовидові. У працях «Словотвірна структура слова» (автори: К. Городенська, М. Кравченко) [1], «Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці» (автор: А. Загнітко) [4], та статтях К. Городенської «Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення» [2] і «Видові протиставлення в системі сучасних дієслів» [3] описано особливості українського дієслова, видову структуру вербальних дієслів та видові кореляції відіменних дієслів, вияв похідних граматичних категорій дієслів.

Актуальною проблемою є висвітлення особливостей морфологічної структури дієслова, вираження видових значень вербальних та відіменних дієслів, адже вони (видові значення) охоплюють всі без винятку форми дієслова, тобто мають універсальний характер, проаналізувати вираження власне дієслівних та похідних категорій дієслова, а також окреслити синтаксичне значення дієслова.

Мета статті – встановити і описати особливості перфективації дієслів лексико-семантичної групи зі значенням звучання та звукового вияву у сучасній українській мові.

Готуючи статтю, ми мали на меті вирішити такі завдання:

- 1) з'ясувати основні аспекти дослідження перфективації дієслів у сучасній українській мові;
- 2) виявити особливості дієслів доконаного і недоконаного виду у сучасній українській літературній мові;
- 3) установити видові особливості дієслів лексико-семантичної групи зі значенням звучання;
- 4) схарактеризувати семантико-словотвірний потенціал дієслів зі значенням звучання.

Загал вербальних дієслів належить до багатозначних, однак двозначні становлять меншість. Можна виділити основні аспекти дослідження перфективації дієслів у сучасній українській мові. У вивченні перфективації як суто граматичного та граматико-

словотвірного явища лінгвісти реалізували три основних підходи:

1. Від префікса. Об'єктом дослідження обирався один префікс або об'єднана спільним значенням група префіксів. Встановлювалося коло всіх або основних дієслів, з якими він (вони) може (можуть) поєднуватися, визначалися типові словотвірні значення цього префікса (цих префіксів), а також семантичний контекст дієслів, у структурі яких він десемантизується і стає виразником тільки граматичного значення доконаного виду.

2. Від безпрефіксного дієслова. Досліджувалася сполучуваність з префіксами дієслів однієї або кількох груп, які виділялися за різними критеріями: а) лексико-семантичним, відповідно лексико-семантичної групи; б) лексико-граматичним, наприклад, перехідних / неперехідних дієслів і под.

3. Від префіксальних дієслів як єдності. Об'єктом дослідження був якийсь клас або вся сукупність префіксальних дієслів. Встановлювалися їх словотвірні значення, що тлумачилися як результат взаємодії префікса й основи твірного дієслова.

Перший підхід використовувався в мовознавстві найбільше. Саме тому значення майже всіх дієслівних префіксів з більшою чи меншою повнотою описані насамперед у навчальних підручниках та посібниках, а також у спеціальних наукових дослідженнях. Дієслівні префікси української мови в історичному та синхронному аспектах досліджені В. Русанівським (В. Русанівський, 1971; 1979) [5].

Другий підхід, що встановлює залежність перфективації від лексичних значень дієслів, в українському мовознавстві, на відміну від російського, не розгортався на матеріалі жодної лексико-семантичної групи дієслів. Дериватологи вважають лексико-семантичну групу твірною базою у внутрідієслівному словотворенні, фоном для виділення способів (родів) дієслівної дії. До цього слід додати, що семантика тематичної групи є визначальним фактором і в процесах граматичної перфективації.

Лексико-семантичні групи вербальних дієслів української мови мають свої особливості у сполучуваності з префіксами як реалізаторами словотвірно-граматичної та граматичної функції.

Вони зумовлені семантичною ознакою граничності / неграничності, яку дієслова різних лексико-семантичних груп виявляють неоднаково.

Дієслова лексико-семантичної групи із значенням звучання, звукового вияву означають дії, які передають звуки, що створюються різними предметами чи явищами в навколишній дійсності, пор.: *булькати, булькотати, булькотіти, брязкати, брязкотати, брязкотіти, густити, гриміти, гримотати, гримотіти, грюкати, грюкотати, грюкотіти, дзюрчати, дзюркотати, дзюркотіти, скрипіти, тупати, тупотіти, цокати, цокотіти, хрускати, хрустіти, шарудіти* й под., або відтворюють звуковий вияв тварин, птахів, комах, тобто ті звуки, які їм властиві, пор.: *бекати, бляяти, вити, воркотати, воркотіти, воркувати, гавкати, гарчати, дзижчати, іржати, каркати, кахкати, квакати, кувікати, кудкудакати, кукурікати, курликати, мекати, мукати, мурчати, муркотати, нявкати, рохкати, сичати, скавучати, сокотати, сокотіти, сокоріти, сюрчати, сюркотіти, туркотіти, тьохкати, хрюкати, ячати* та ін. Дії, що виражають мимовільні й активно створювані кимось або чимось звуки, не можуть бути спрямовані до своєї внутрішньої межі, тому дієслова цієї лексико-семантичної групи є неграничними, неспіввідносними за видовою ознакою, одновидовими дієсловами недоконаного виду. Проте у Словнику української мови (т. 8) більшість дієслів звучання, зокрема ті, що відтворюють звуковий вияв тварин, птахів, комах, подані як парновидові. Їхнім корелятом доконаного виду є дієслово з префіксом *про-*. Укладачі словника, на нашу думку, припустилися помилки, встановлюючи видову співвіднесеність дієслів звучання за формальним показником – префіксом *про-*, не врахувавши того, що крім граматичного значення доконаного виду він надає їм ще й словотвірного значення, бо вказує на цілісно виконану, одноактну дію, напр.: На драбину біля винограду вискочив сусідський жовтогарячий півень, залопотів крилами і бадьоро *прокукурікав* (І. Вільде); *Промекала* коза; Е-е-е-е – так само чемно *промекав* пан Оврам, бо голос у тій халепі втратив (О. Ільченко); Десь *промукала* корова; *Промурчав* ситий кіт; Курка *просокотала*; *Протуркав* голуб.

Неграничні дії можуть бути по-різному обмежені в часі тривання. Ця семантична ознака дієслів звучання, звукового вияву зумовлює специфіку їх перфективації, яка виявляється в тому, що вони послідовно поєднуються з обмежувально-темпоральними префіксами.

Дієслова лексико-семантичної групи із значенням звучання, звукового вияву найпослідовніше, практично всі без винятку, поєднуються з префіксом *за-* як виразником початкової стадії появи відповідних звуків, пор.: *закахкати* – почати кахкати, тобто почати видавати звуки ках-ках-ках; *закурликати* – почати курликати, тобто почати видавати звуки курли-курли-курли; *завити* – почати вити, видавати протяжні жалібні звуки, напр.: Од плеску води зо сну *закахкали* десь качки (А. Головка); Раптом у небі *закурликали* журавлі, і Андрій залишив свою роботу, прислухався і застиг (О. Гуреїв); За мить зчинився галас людей, і собаки жалібно *завили*, почувши смерть людини-господаря (О. Слісаренко).

На припинення тривалих дій, пов'язаних з утворенням або видаванням певних звуків, у структурі дієслів цієї лексико-семантичної групи вказують два фінитивних префікси – *пере-* та *від-*. Більш уживаним є префікс *пере-*, який виражає просте припинення звукових сигналів або виявів, пор.: *перегустити* – перестати густити, *перегриміти* – перестати гриміти, *переквотати* – перестати квотати, *пересокотати* – перестати сокотати і т. д. Теоретично він може поєднуватися майже з усіма дієсловами звучання, звукового вияву, але матеріали тлумачного Словника української мови свідчать про його вибіркоче використання: насамперед з тими дієсловами, які передають найпоширеніші, найвідоміші звукові сигнали предметів та звукові вияви живих істот, пор.: *перегудіти*, *перегустити*, *перегриміти*, *перегуготити*, *перехлипати* та ін. Напр.: Заводські гудки *перегули* (В. Кучер); *Перегриміли* зерняні безтарки, І в кожному домі свіжий хліб запах (І. Вирган); Ядзя *перехлипала*, трохи заспокоїлась, сіла на канапу, почала старанно витирати кулачками очі (Ю. Збанацький).

Префікс *від-*, вказуючи на припинення дії через її вичерпаність, може приєднуватися до дієслів звучання лише тоді, коли йдеться про припинення існування живої істоти або вихід з ладу машини, пристрою, приладу тощо, які видавали або створювали відповідні звуки. Саме тому основною сферою вживання дієслів з цим префіксом є усно-розмовне мовлення, лише деякі з них подаються в словниках, напр.: На Рибальській теж співали вже тільки солов'ї, весільні співи давно *відбриніли* (Ю. Смолич); *Відбрязкотіли* десь біля кузні молотки (О. Гончар); *Відцокотіли* панські коні, лягає курява на шлях (М. Рильський); *Вже одспівали* солов'ї, *Вже падають* каштани (М. Нагнибіда). Значно вищою регулярністю і послідовністю вживання відзначаються відіменні дієслова звучання з префіксом *від-*, зокрема такі, як *відшуміти*, *відзвучати* та *віддзвеніти*, напр.: І згадав я в вуличному шумі інший шум, що *одшумів* давно (В. Сосюра); *Вже давно оддзвеніли* трамваї і в будинках погасли вогні (В. Сосюра); Ми його поховали, де моря блакитні дороги... І прощальний салют, і скорботний соратників крок *Одзвучали* давно (В. Сосюра).

Основним виразником обмеженої тривалості, короткочасності звукового вияву кого-, чого-небудь є префікс *по-*: *покувати*, *покудкудакати*, *покукурікати*, *покрятати*, *помуркотати*, *помуркотіти*, *помурчати*, *погавкати*, *погудіти*, *погустити*, *поспівати*, *поревіти* і т. д. Дієслова з префіксом *по-*, або делімітативні дієслова, передають два ступені обмеженої тривалості: актуалізований і неактуалізований. Актуалізований ступінь тривалості передбачає, щоб був кількісно диференційований проміжок часу, протягом якого здійснюється дія. Він буває незначним і нейтральним. Відповідно виділяється два різновиди делімітативності: 1) незначна, нетривала; 2) нейтральна, або «середня».

Незначна тривалість, виражена вербальними дієсловами звучання з префіксом *по-*, конкретизується відповідними лексичними засобами, зокрема прислівниками з темпоральним значенням типу *недовго*, *трохи*, а також числівниково-

іменниковими та іншими сполученнями із значенням приблизної або неозначеної кількості, пор. *кілька (декілька) секунд, небагато (мало) часу, хвилину-другу, з півгодини, днів зо два, день-другий* і под., напр.: *Попхикало* маленьке трохи та й замовкло (Б. Грінченко); Пан сотник прокашлявся, зітхнув, потім *посопів трішки* та й завів гнучким та густим басюрою (О. Ільченко); Вогонь *потріщав трохи* під сподом і вигнав дим (М. Коцюбинський); Дівча однесло за маленькі двері кухлик, повний води, *трохи похихикало* тами, знову зачинило двері, уважно їх замкнуло і вийшло (О. Досвітній).

Делімітативні й пердуративні дієслова звучання, звукового вияву, виражаючи по-різному обмежені в часі дії, так само, як і відповідні дієслова із значенням руху, переміщення, не є ні перфективними корелятами до співвідносних безпрефіксних дієслів, ні компонентами доконаного виду імперфективних видових пар. Вони мають статус одновидових дієслів доконаного виду, що належать до обмежувального (делімітативного) та тривало-обмежувального (пердуративного) способів дієслівної дії. Меншу активність і послідовність виявляють дієслова звучання у сполучуваності з кількісними префіксами: вони поєднуються тільки з редулькованим префіксом *попо-*, який вказує на багаторазове повторення тих чи інших звукових виявів, що надає діям тривалого характеру. Це словотвірне значення він виражає в обмеженому семантичному контексті дієслів, передусім тих з них, які означають дії, пов'язані із створенням певних звуків людиною або предметами в навколишній дійсності, пор.: *попостогнати, попоспівати, попоскрипіти, попорипати, попоцокати, попогустити* і под., напр.: – Що вже попокричав, що *попостогнав* уві сні, так бодай і не згадувати... (Остап Вишня); – Це пісня дідова Остапова. – Дідова, кажеш? – звів голову дід Остап. – А й правда. *Попоспівали* ми її (А. Головка); Остяк заскрипів й увесь похитнувся. – Скрипиш?.. Скрипи. Ще *попоскрипиш*, поки змилюєшся над тобою вітер та кине об землю, а на людську ласку не покладайся (Л. Яновська); Дітки гомонять самі одні, і вже така їх утішка з того, як горобці прилетять – зацвірінкають або

голуб *попогуде* (Марко Вовчок). Слід зауважити, що префікс *попо* може приєднуватися і до дієслів, що відтворюють звукові вияви тварин, птахів, комах тощо, але похідні від них префіксальні дієслова з ітеративним значенням вживаються переважно в усно-розмовному мовленні, через що не подаються у словниках, пор. такі вживання: Собака *поповив* уночі; Кішка *попонякала* під дверима; Ця курка *попосокотала* вранці; Жаби *попоквакали* перед дощем; Кіт *попомурчав*, лежачи біля теплої грубки; Корова *попомукала* в повітці; Мухи *поподзижчали* на шибках вікон.

Утворені за допомогою префіксів перфективні дієслова становлять стрижень дієслів починального способу дієслівної дії (дієслова звучання та мовлення з префіксом *за-*), обмежувального (дієслова з префіксом *по-*), тривало-обмежувального (дієслова з префіксом *про-*), фінітивного (дієслова звучання з префіксами *від*, *пере-*), багатократного, або ітеративного (дієслова з префіксом *попо-*). Префікси із спеціально-результативними значеннями відіграють другорядну роль у процесах граматико-словотвірної перфективації дієслів звучання та звукового вияву.

У рамках отриманих результатів можна намітити перспективу подальшого студіювання у цьому напрямку: простеження засобів видотворення у системі багатозначних дієслів та доведення видової неоднорідності вербальних багатозначних дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 199 с.
2. Городенська К. Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення / Городенська К. Г. // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – С. 116–119.
3. Городенська К. Г. Видові протиставлення в системі сучасних дієслів / Городенська К. Г. // Слово. Стиль. Норма : зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 118–121.

4. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.
5. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.

Стаття надійшла до редакції 10 січня 2013 року